

Edirne Muharasası Sırasında Tutulmuş Bir Günlük-II

RIFAT N. BALI

1 Ocak 1913

Bekleyişin kaygılarını, sürekli yenilenen ve her gün hayal kırıklığına uğrayan ümitleri hissetmemiş olan birisi ateşkes ilân edildiğinden beri akıp gitmekte olan uzun ve monoton günleri benimle birlikte tekrar yaşayamaz. Bir aydan fazla bir süreden beri o meşum top susmuş durumda, öldürücü savaşlar sona ermiş durumda. Biz de birbirlerini öldürmekten sıkılmış olan erkeklerin, ihtiraslarını tatmin etmek için, nihayet bir mutabakata varmalarını bekliyoruz. Bir an için sevgili vatanımızın zafer kazanacağına inandık, güçbirlikçilerin nihayet rahat duracaklarını ümit ettik, daha müreffeh bir Türkiye öngördük. Ancak etrafımıza hâkim olan kaygılı bıkkınlık, geçmiş olan olaylar üzerinde herkesin suskunluğu oldukça anlamlı ve hâzin.

Çansız, sessiz ve güpegündüz olmasına rağmen Paris'te sabahın saat ikisinde sokakların arz ettiği durumdan daha ısız sokaklara salıp bir şehir tasavvur edebilir misiniz? Bu üzüntü verici durum karşısında evinizden dışarı her çıktığınızda, hapisanemizi daha da üzgün bir hale sokmak istemesine her yeri örtmüş olan beyaz kar

paltosuna baktığımızda içimizden gelen bir titremeyi önleyemezsiniz.

İşsiz ve birkin bir durumda elleri ceplerinde, sıkıntılarını ve üzüntülerini sınırlı bir şekilde gezdiren işçi, tüccar ve devlet memurlarını tasavvur edebilir misiniz? Veya aynı kimseleri bir kahvehanenin masalarının etrafına uzun saatler boyunca çökmüş olarak tasavvur edebilir misiniz? Benimle birlikte şehrin fakir mahallelerini dolaşırsanız çok üşüyen ve çok aç olan sefaleti göreceksiniz. Aynı sefaletleri, işsizlikten ve sonu gelmeyen günlerden doğan sıkıntıyı, meyhanelerde içkiye boğarken de göreceksiniz.

Avrupa'daki dundaşlarımızın fakirlerimize cömert bir şekilde göndermiş oldukları paranın büyük bir kısmı, çocuklar ve evin hanımı evlerde açlıktan ve soğuktan haykırırken, meyhanecilerin kasalarını doldurmaya ve fiçilerini boşaltmaya sarf edildi. Bu vesileyle bundan sonra yapacağımız bağışları, zira ne kadar cömert olduğunuzu biliyorum, yiyecek maddeleri ve özellikle un şeklinde göndermenizi isteyeceğim. Açlık hissedenlerin yardımına koşabilmek için bu tek çare.

Bizler en sarfiyatımızı kısıtlarken,

tuzsuz ekmek yerken ve ve akşamları yemeğimizi bir küçük gaz lambası ışığında yerken gıda maddeleri ile dolu yüzlerce Bulgar vagonu istasyonumuzdan geçmekte ve trenin makinisti de bizleri çok gururlu bir şekilde ve himaye edici bir selamla onurlandırmakta. Çok gururlu olmasının sebepleri de var. Eldede etmeyi başardığımız birkaç Fransız gazetesine göre Bulgarlar elde ettikleri zaferin süratı ve askeri harekâtlarının dehası sayesinde Avrupalıları şaşırtmışlar. Selanik Yunanlılar tarafından alınmış. Yanya ve Manastır'ın teslim oldukları söyleniyor. Her halükârda Bulgarlar De-deağaç'a yerleştiler ve Türkiye'ye kabul edilmez şartlar koşuyorlar.

4 Ocak 1913

Gelen haberler kötü olmaya devam ediyor. Askerlere yeniden fişekler dağıtıldı. Büyük bir hareketlilik içinde bulunan askeri yetkililer tarafından gene hazırlıklar yapılmakta ve çatışmaların tekrar başlayacağına dair etrafta bir sürü rivayet dolaşmakta.

6 Ocak 1913

Bugün ilân edilen bir ilâve Edirne halkını ve garnizonunu muhasara sırasında göstermiş oldukları cesaret, fedakârlık ve özveri için tebrik etmekte. Bu fedakârlık ve özveri, yakında imzalanması ümit edilen sulu antlaşmasının şartlarının iyileştirilmesine de katkıda bulunacak. Maalesef uzun zamandan beri alay edilmiş olmaktan dolayı bu tür vaatlerin ne olduklarını gayet iyi biliyoruz. Selâmetten halen uzaktayız ancak artık sabrımızın sonuna geldiğini hissediyoruz.

17 Ocak 1913

Bugün çatışmaların başlamasından beri tam tamına üç, muhasara altında olduğumuzdan beri ikibuçuk, ateşkesin imza edilmesinden de birbuçuk aydan fazla bir süre geçti. Top sesleri sustuğundan beri tecritimizin yakın tarihte sona ereceğine dair beslediğimiz ümitlerimiz hep boş çıktı. Her gün bizlere Konstantiniye'den bir yiyecek treninin geleceğini ilân ettiler. Günlük olaylar ise beslediğimiz ümitleri boş çıkardı.

Artık sadece kendi gözlerimizle gördüklerimize inanıyoruz; ve maalesef gördüklerimiz yürekler acısı.

Köprüden Karaağaç'a kadar uzanan güzel ormanın yavaşça azalmasını ve ormancuların baltaları altında yok olmasını gördük. Bölgenizin en büyük zenginliği olan meyve ve dut ağaçlarının odun olarak kullanılmak üzere kitlesel olarak söküldüklerini gördük. Onbeş gün önce yemyeşil olan çayırar kar altında yok oldular ve elimizde ender olarak kalmış olan hayvanların toprağı eşleyip en ufak çimlen parçasını sökmeye ve dişleriyle yutmaya artık mecalleri kalmadı. Hayvanını kurtarmak ümidiyle, onun ızdırabını sürdürmek isteyen köylü sertleşmiş topraktan kurumuş

Edirne'deki kışla, hastahane, Tunca Nehri ve Sarayçı'nın uzaktan görünüşü.

olan kökleri sökmekte. Bu köklerle ve süpürgelerin otlarıyla beslenen hayvanlar kasaplara gönderilip kesildiklerinde elde edilen et çok sert ve sağlıklı zararlı olmakta.

Kemikleri çıkmış bir at kızıgımızı buzlanmış yolda güçlükle sürüklerken [etrafımızda] aklıktan ölmüş zavallı sığırları görmekteyiz. Etrafımızda gördüğümüz bir ekmeç parçası bulamamış olan solgun benizli zayıf insanlar da mı bu hale düşecekler?

Açlık, tuz ve odun yokluğu, dizanteri ve kolera ile desteklenen ölüm özellikle fakir halk arasında endişe verici bir şekilde gitgide artmakta. Muhararanın yaratmış olduğu bu şartlardan dolayı ölenlerin sayısı, bombardımandan ileri gelen ölü sayısından çok daha fazla. Resmî bir bilançoya göre şehrin üzerine bin üç yüz mermi ve şarapnel atıldı ve bundan dolayı otuz kişi hayatını kaybetti, yetmiş kişi yaralandı, üç yüz elli ev zarar gördü. Bunlar arasında en önemli zarara uğrayanlar ondörtbin lira zarara uğradığını söyleyen bir Ermeniye ait mağaza ve her biri ikibinbeşyüz lira zarara uğrayan Lago ve Sofger adında iki Yahudiye ait mağaza-

zalıdır. Şu anda bizim bölgemizin durumu, bir hastalığın en kötü kısmını geçirmekte olan bir erkeğin hastalıktan dolayı uğradığı zaafiyetin ciddiyetinin ancak nekahat döneminde farkına varılmasına benzetilmekte.

Şehrimize sığınmış bulunan binlerce muhacir köylerine geri döndüklerinde muhtemelen kulübelerinin tamamıyla yanmış veya aceleyle kaçarken geride bırakmış oldukları bütün gıda maddeleriyle eşyalarının yok, meyve ağaçlarının ve tarlalarının tahrip olmuş olduklarını görecekler. Savaş alanında şehit olmuş gençlerin yardımlarından ve gülünç fiyatlara satmış oldukları hayvanlarından da mahrum olan bu köylüler nasıl yeniden bir hayat kurabilecekler? Birkaç aylık savaş sonunda, otuz yıllık çalışmanın meyveleri elinden alınmış olan bu zavallı köylüler eski durumlarına gelebilmek için kaç yıl daha kendilerini her şeyden mahrum edecekler ve çalışacaklar?

Savaşın sonu ne olursa olsun esas itibarıyla bir tarım bölgesi olan yöremiz eski durumuna kavuşmadan önce birkaç yıl buhran içinde yaşaya-

çaktır. Savaşın etkilerini kendi gözlemlerinizle görmeyiz lazım ki, bütün vahşetini anlayabilesiniz.

“Savaşlar meziyetleri artırır ve yürekleri kuvvetlendirir” denmekte. Savaşlar, herhalde fedakârlık ve özveri üretirler. Uzaktan bakıldığında savaşlar, kendilerine hedef olarak öngördükleri ülküyü gerçekleştirmek için bir halkın en muhteşem gayreti olarak görülürler. Halbuki varınseverlik daha az kanlı vasıtalar sayesinde kendini gösterebilir. Bir savaşın gayesi yüce ve cıvanmert olabilir ancak savaşın kendisi şiddete bir davettir. Şiddet, erkeğin yüreğinde çok vahşi duyguların ve içgüdülerinin uyanmasına neden olmaktadır. İtklara karşı duyulan kin zincirlerinden boğanıp kendisini serbestçe ifade ettiğinde kanunlar, din ve ahlak ile terbiye edilen insan denilen hayvanın hayvanı yanı birden üste çıkmakta ve yüzünü göstermektedir.

Mağlûbiyet sırasında kurtulmak için kaçmakla meşgul olan erkek, yakınlıklarına karşı olan görevlerini unuttuğu ve kaçışında geç kalmaktan endişe ettiğinden yirmi yıllık dostuna bir yardım eli dahi uzatmadan o-

nun boğulmasına izin veriyor. Askerler ve subaylar bizlere hiçbir pişmanlık duygusu hissetmeden arkadaşlarını yollarda terk ettiklerini ve yardım eli uzatmadıklarını anlattılar.

Gözleri bu kıymandan dolayı körleşmiş asker için yaralı bir düşman acımayaya muhtaç olmamak. Maraş'taki mevzileri korumakla görevli olan kumandanın bize anlatmış olduğu üzere, düşman kurşununa hedef olmayan Türk sühhiyeciler savaş alanında yaralanan Bulgar veya Türk yaralıların imdadına koşmadılar. Okumuş olduğumuz Fransız gazetelerinde de Bulgarlar Türklere benzeri bir serzenişte bulunuyorlardı.

Taraflar arasında savaşın en yoğun yaşandığı Kartaltepe'de bir Türk askeri, mitralyöz ateşiyle ayaklarından yaralanır ve savaş alanında düşüp kalır. Bulgarların yanına yaklaşmaları üzerine ölmüş gibi davranır, üç sungü darbesi alır ve yaralanır. Bulgarlar savaş alanına düşmüş yaralıları süngüleyerek öldürmek istiyorlardı. Bu zavallı insan almış olduğu yaralardan dolayı bir mucize sonucunda ölmedi. Üç gün sonra Türklere gelirler ve bu zavallıyı askeri hastahaneye götürür-

ler. Burada iyileşir ve başından geçenleri anlatır. Batılı güçlerin konsoloslklarının da hazır buldukları bir sırada, yaralı askerin fotoğrafı [Bulgarların bu davranışlarını belgelemek için] askeri makamlar tarafından çekilir.

Bana bir olayı anlattılar. Yoruma ihtiyacı olmadığından olduğu gibi naklediyorum. Şehirde tuz kıtlığı olduğu için başbahamlık vasıtasıyla öğretmenler adına Düyûn-ı Umûmiyye İdareisi reisine tuz talebinde bulunuldu. İdaree Alyans okullarının öğretmenleri için oniki kilo kadar tuz yolladı. Bu miktarın dört kilosu başbahamın gözdeleleri olan bahamlara dağıtıldı. Geriye kalan miktar ise ortadan yok oldu. Ne benim okulumun ne de erkek okulunun öğretmenleri bir gramını dahi görmediler. Her iki okulun idare heyetinde üye olan Mösyo Jozef Baritak bu gelen tuzdan kendisine bir buçuk kilo ayırdı.³

19 Ocak 1913

Zaman geçtikçe bakkalların tezgâhları girdide boşalıyor. Bezelye, fasulye, piriñç, hamur işleri, patates ve ekmeğin yerine geçecek her türlü gıda maddesi altın pahasına satılmakta.

Mağazaların depolarından küflenmiş fasulyeler, daha sonra birkaç yıldan beri depolarda beklemiş olan kurumuş baklalar çıktı. Birkaç gün içinde satılan bu maddeler şimdiki bulunmaz oldular. Tuzun yerine geçen domates sosu, meyve şekerlemeleri, lahanalar turşusu girdide daha nadir bulunmaktalar ve sersefil durumda olan fakirler bunlardan tamamen mahrumlar. Parasız olanlar için

Edirne Alyans Erkek Okulu.

22 Ocak 1913

Edirne'nin işgalinden sonra Bulgar karargâhının yerleştiği konağın kapısı.

sunu olarak imal edilmiş ve ecza madelerinin fiyatlarına satılan biraz tuz var. Asker korunması altında olan tırlar, yarı çığ ve saman parçaları ile dolu bir somun siyah ve acı eknek elde etmek için saatler boyunca sabırlı bir şekilde bekleyen halk tarafından sarılmış durumda.

Bu ekmeğin imal edilmesinde kullanılan una eser miktarda buğday kullanılmakta. Sadece değirmençiler bize mısırlar, arpanın, hint darısının, arpanın ve kepeğin yanına ne eklediklerini söyleyebilirler. Sizin için saklamakta olduğum ufak bir eknek parçası örneği bunun gıda değerini size daha iyi anlatacaktır. Uzun zamandan beri un fabrikaları artık un satmama emrini aldılar ve resmi makamların emirlerine sıkı bir şekilde riayet etmekte.

21 Ocak 1913

Öğretmenlerim açlıktan muzdarip oldukları, bir kısmı birkaç günden beri haşlanmış mısır ile karınlarını doyurdıkları, bir diğeri ise bütün bir gün

boyunca aç kaldığı için, Azınlıklar Cemiyeti'nin en önemli üyesinin eşi olan Madam Fundukliyan'ın bu öğretmen kızların ızdırplarına ilgi göstermesini başardım. Madam Fundukliyan elindeki tüm imkânları kullanarak aşağıda kopyasını verdiğim not ile birlikte bana dört torba un yolladı:

"Madam V.L.Fundukliyan, Madam Geron'un nazik notunu aldığımı, öğretmenlere sekiz torba un yollamak için elindeki tüm imkânları kullandığımı, ancak resmi makamların denetimini rüzdünden değirmenin bu talebini reddettiğini bildirmek ister. Teşebbüslerini yeniledim ve onlara en az dört torba yollanacağını ümit ediyorum. Bu asgari miktardan dolayı memnun kalacağımızı ümit ederim."

Onay vereceğinizden emin olarak bu unu sizin adınıza ve gözlerimin önünde öğretmenlere hemen dağıttım. Gerçek bir kalbe sahip olan ve öğretmenlerimizi birkaç hafta için ekmek temin etmiş olan bu hanıma bir teşekkür mektubu yazmanız beni memnun edecektir.

26 Ocak 1913

Ardı ardına Nazım Paşa'nın öldürülüşünü,³ Kâmil⁴ hükümetinin düşmesini ve Jön Türkler'in iktidara geri gelmelerini öğreniyoruz. Bu durum karşısında endişeliyiz, zira İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve iktidarının oldukça kavgacı olduğunu biliyoruz.⁵

Buna karşılık bazı yüksek rütbeli subaylar ayın sonunda bir değişikliğin meydana geleceğini bildirmekteler. Her şeye rağmen yakında gerçekleşecek bir barışa inanmak istiyoruz.

Harika bir hava var. Ancak çayırılar icler acısı bir durum arz etmekte. Askerler her yerde geçitler, her yeri çığnediler, yetkiler, tahrip ettiler.

30 Ocak 1913

Ateşkesin sona erdiğini öğreniyoruz. Antlaşmalara göre dört gün içinde savaş gene başlayacak. En ön safalara gidip bir Bulgar askerî hekimiyele konuşmuş olan beden eğitimi hocamız, bu Bulgar hekiminin dediklerini bize nakletmekte. Bu hekime göre Edirne teslim olmadığı takdirde

şehri kana ve ateşe bulamak için on yedi top şehrin üzerine çevrilmiş vaziyette. Açlığa, bombardıman felâketi de eklenecek. Çirkin ölüm demek ki gene yeni kurbanlar alacak. Masum kan akmaya devam edecek ve bu sefer savaşın neticelerinden, en büyük bedelli ödeyecekler arasında kadınlar ve çocuklar bulunacak.

3 Şubat 1913

Bu son dört gün içinde şehirden alışılmamış bir hareketlilik var. Kendilerini evlerinde emniyette hissetmeyen herkes aceleyle evlerini terk ettiler. Sağlam bir şekilde inşa edilmiş olan hanlar, Alyans erkek okulu, katolik okulları göçmenlerin istilasına uğramış durumdalar ve ağızlarına kadar dolular. Bebeğimizin sıhhatinden endişeli olduğumuz için Karaağaç'ta kahyuruz ancak burası da diğer yerler kadar tehdit altında. Tuccarlar mağazalarını boşaltmakta ve mallarını taş binalara nakletmekte.

Saat 14.00'e doğru iyi bir haber, bir barut izi gibi etrafa yayılmakta. Bir yüksek rütbeli subay tarafından başbahama ve bankaların bildirildiğine göre ateşkes dört gün uzatıldı. Bu uzatma bütün kalplere ümit zerk etmekte ve bize, yakında barış olabileceği kanaatini vermekte. Karaağaç'taki birliğin komutanı da bunu teyit ettiğinden bu kadar hayal kırıklığına uğramış olmamıza rağmen buna inanıyoruz.

4 Şubat 1913

Bir kere daha olaylar ümitlerinizi boşa çıkardı. Dün akşam tam saat 20.00'de toplar gene patlamaya başladı.⁶ Güller yeniden tiz bir sesle başlarımızın üzerinden geçmeye ve yeni kurbanlar yaratmaya başladı. İlk bombardıman sırasında büyük tahribata uğratmış olan Türk mahallesi de bu

bombardıman sırasında tamamıyla tahrip oldu ve tahribat yeni mahallelere de sıraya geçti. Şehrin sokakları ısız, bütün mağazalar kapalı durumdalar. Kale gibi tahkim edilmiş olan fırınlar, askerler tarafından korunmaktalar. Kaleler gibi tahkim edilmiş ve askerler tarafından korunmakta olan fırınlar, ekmeğin dağıldığı vezneye ulaşmak için büyük mücadele veren zavallular tarafından ablukaya alınmış durumdalar. Bu zavallılar halen bir kuruşa satılmakta olan unu ekmeğe somununu almak için darbelete ve yaralara maruz kalmaktalar.

Fırınlara hücum eden ve dipçik darbeleri ile puskurtülen bu kadınların, çocukların ve ihtiyarların durumu son derece üzümler acısı. Buradan uzaklaşınca kalbimiz halen sıkışık kalmakta ve bu manzara aksamaları gözlerimizin önünde iç karartıcı bir şekilde tekrar görünmekte.

Fırının önünde nöbet bekleyen askerlerin kalbinde gizlenmiş olan namuslu adam uyanıyor, yaptığı işten tiksiniyor ve isyan ediyor. Buna tanık olarak, fırının girişinde nöbet bekleyen ve kendisine, sert bir şekilde geri ittiği fakirlerin açlıkla mücadele ettikleri söylenince tüfeğini fırın

latana ve "her şeye rağmen haklılar" diyen bu ihtiyar askeri gösterilebilir. Isık çalarak geçen her mermi karşısında gayri ihtiyari titriyorum. Gece uyku top, tüfek ve mitralyöz sesleriyle bölündüğünde, yorganın altında kıvrılıyor ve sürekli yeniden doğan fırtınanın geçmesini bekliyorum.

5 Şubat 1913

Ne hazin bir gün. Yirmiden fazla mermi Karaağaç'taki evimin elli metre çevresinde patladılar. İki tane si, bir çok kişinin yaşamakta olduğu komşu evlerin üzerlerine düştü. Etraflarındaki her şey yıkılarak bu kişiler ölümden mucizevi bir şekilde kurtuldular.

Şehirden döndüğümde kocam bana, komşu bir evin çatısını ve penceresini delip geçen bir merminin kız okulundaki odama şarapnel parçaları fırlattığını ve bu parçaların duvarı delip kirşileri yıktığını bildirdi. Etraftaki bütün odaların ve civardaki evlerin camları kırıldı. Allahtan bir kısmı eşyalarım ile birlikte banka defterlerini bankada saklamıştım. Bir mermi erkek okulunun üst katına da

Osmanlı ordusunun Kırk-kilise'deki (Kırklareli) direnişinin son safhasında beraberlerinde götürdükleri toplar.

isabet etti ve önemli hasar meydana getirdi. Bulgar tayyareleri şehrin üzerinde uçup yaptılar, halka ve askerlere bir beyanname atıldılar. Bu beyannamenin bir kopyasını size şimdi sunuyorum:

"Beyanname

Edirne vatandaşları ve subayları,

İki ay önce Türkiye ve Müttefik Kuvvetler arasında yapılmış olan ateşkes bozulmuştur. Bunun sorumluluğu Jön Türklere aittir. Kâmil Paşa hükümeti Divân-ı Âli ile birlikte hazırladığı notada Türkiye'nin artık savaşa devam edemeyeceğini ve Edirne'yi teslim etmemesi halinde Anadolu'nun da tehlikeye atılacağını açıklıkla belirtmiş olmasına ve Edirne'yi Müttefik Kuvvetler'e teslim etmeyi ittifakla kararlaştırmış olmasına rağmen söfalar ve ulemalar şeklinde giyinmiş bir kalabalık, başlarında bazı Jön Türk kıskırtıcılar olmak üzere Saray'ı basmışlar, Nazım Paşa'yı, iki subayı ve başka kişileri de öldürmüşler, Kâmil Paşa'yı istifa etmeye zorlamışlar ve Sultan'ı, Mahmud Şevket Paşa'yı Sadrazam tayin etmeye zorlamışlardır. Bu kanlı hükümet darbesi bütün Avrupa'yı ve Müttefik Kuvvetleri infiale sürüklemiştir. Türkiye'nin çökmesi mukadderdir. Savaş devam edecek, Edirne mahvolacak ve tahrip edilecek, Bulgar ordusu Konstantiniye'ye girecektir. O zaman katil Jön Türkler mahvolacaklardır.

Müslüman ve Hıristiyan, subay ve asker, Edirne vatandaşları hakikati söylemek için sizlere sesleniyoruz. Şükrü Paşa'nın ilânları iyi kalame alınmışlardır. Ama diğer yanları gerçekten çok uzaktırlar... Sizlere un, şeker, tuz, pilav ve baklava dolu trenlerin geleceği söz verildi... Savaşta başka hiçbir şey gelmedi. Sizlere birkaç güne kadar Türk ordusunun geleceği söz verildi ancak Türk ordusu

Tırnca Adası'ndaki koleralı hastalar.

su güçsüz, dağılmış ve çökmüş durumdadır.

Çatalca ve Çanakkale mevzilerinde hepsi disiplinli, bilinçli ve heyecanlı dört yüz bin asker mevcuttu bir Bulgar ordusu vardır. Sizlere Sofya ve Plovdiv'in Türk ordusunun eline geçtikleri söylendi.... Bu iğrenç bir yolun. Bütün Trakya ve Makedonya'nın Müttefiklerin elinde olduğu bir sırada bu saçmalıklara inanacak kadar deli misiniz? Kırkkilise, Rodosto, Dedeağaç, Kavala, Selanik, Manastır, Üsküp hepsi bizim elimizde. Sizleri ikna edebilmek için sizlere Avrupa gazeteleri atmaya bakalım. Biz galipler sizleri kandırmaya çalışmaya hiç ihtiyacımız yok, zira çok güçlüyüz ve dürüstüz. Edirne şehri tahrip etmek istemiyoruz. Konstantiniye'ye ve Şükrü Paşa'ya şehri bize teslim etmesi için tekliflerde bulduk, zira dökülecek kan masum kanı olacak ve faydasız olacaktır. Ama ne yapalım Jön Türkler ve Şükrü Paşa halen kan istiyorlar.

Edirne harabeleri üzerinde yakında hürriyet, adalet ve barış güneşi doğacaktır. Edirne halkı, subaylar ve askerler iyi düşününüz, hiçbir peşin

hükme kapılmadan düşününüz ve istserseniz, yapabilirsiniz, bize yardım ediniz. Bu şartlar altında her türlü mukavemet faydasızdır. Mukavemet edildiği takdirde şehirde açlık ve sefalet, askerler arasında açlık ve manevi çöküntü olacaktır, delilik tam bir delilik.

Teslim olmak kaçınılmazdır, çok geç olmasın."

7 Şubat 1913

Bombardıman vahşi ve öldürücü bir şekilde aralıksız olarak devam etmekte. Bulgar tayyareleri yeniden şehrin üzerinden geçtiler ve Altınalmazis değirmenin üzerine bir dinamit kutusu içinde yeniden beyannameler atıldılar. Bunların bir kopyasını aşağıda sunmaktayım:

6 Şubat 1913 tarihinde Bulgarlar tarafından tayyare ile atılmış olan beyannamelerden bir örnek:

Savaşın sonuçları

Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ Türkiye'ye karşı ittifak yaptılar. Türkiye Çatalca'ya kadar (bu şehir Bulgarların elindedir) bü-

tün Trakya'yı ve Makedonya'yı kaybettiler. Çanakkale ve Avrupa Türkiye-si'nin bütün şehirleri Müttefik Kuvvetleri'nin eline geçtiler. Şimdi sıra Edirne, Yanya ve Üsküdar'da. Müttefikler savaşın başlangıcına göre şimdi daha güçlüler. Türkiye ezilmiş durumda, parası kalmadı. Kâmil Paşa hükümeti Edirne'yi teslim etme kararı almış olduğundan düştü. Nazım Paşa öldürüldü. Türk ordusu ikiye bölünmüş olup Çatalca hattında bir-birleriyle savaşmakta. Dönmeler² iktidara yeniden geldiler. Şimdi milyon olmuş eski telgraflı Talat Bey, şimdi milyoner olmuş, birkaç ay önce üçüncü kere kaçmış olan ve Selanik'te bir özel okulun eski hocası olan Cavit Bey, kendileri aslında gerçek Türk olmayan, bütün bu sonradan görmeler, Osmanlı İmparatorluğu'nu ve Hilafet'i kurtarma gibi bü-

yük bir iddiayla tekrardan nazır oldular. Rus donanması Boğaziçi'nin karşısında. Rus ordusu altı Ermeni vilâyetini işgal edecekler. Fransa Suriye'nin himayesini almakta, Almanya Anadolu'yu, İngiltere Mezopotamya ve Bağdat'ı istemekte, Şükrü Paşa da Romen seferberliğini beklemekte. Boşuna bekleyiş. Yazınlar (Şükrü Paşa'nın 4 Ocak 1913 tarihli ilânına bakınız) ve Edirne halkına bir an önce barış imzalayacaklarına dair güvence versinler. Sofya ve Plovdiv'in Türk ordusunun elinde olmasından sevinç duysunlar. Gerçek şu ki Bulgaristan'da başlarında Yaver Paşa olmak üzere yirmi beş bin esir Türk askeri bulunmaktadır. Savaş sonuna yaklaşmıştır. Türkiye çökmektedir, ancak Şükrü Paşa ve Jön Türkler hayatlarını kaybetmiş binlerce ve binlerce kurbanla yecinmiyorlar, binlerce kurban daha istiyorlar.

Subaylar, astsubaylar ve askerler teslimiyet kaçınılmazdır, yalnız çok geç olmasın."

Bu beyannameler, zaten en üst noktasına erişmiş olan halkın şaşkınlığını sadece artırabilir. Şehrin teslim edilmesiyile ilgili olarak bir teşebbüs bekleniyorsa bu sadece deliliktir. Şükrü Paşa'nın her türlü mukavemeti şiddetli bir şekilde bastırıldığı biliniyor ve herkes ona atfedilen şu sözleri düşünüyor: "Vatanın bütünlüğünü korumak için binlerce asker ölüren birkaç kadın ve çocuğu kurtarmak için Edirne'yi teslim etmek akıllı bir iş midir?"

Dolayısıyla bitiş tarihini tahmin edemeyeceğimiz bir durumun sona ermesini, elimizden hiçbir şey gelmeden beklemeye ve başlarımızın üstünde dolaşan ölüm karşısında da her an titremeye mahkûmuz.

Şehrin kaleleri karşısında güçsüz olan Bulgarlar masum halka karşı saldırıyorlar. Kiyık halka-

miyle tahrip ve tahliye olmuş durumda, mermiler şehrin bütün mahallelerine ulaşmaktadır.

Konsoloslar savaşmayan halkın korunması için insanlık adına protestoda bulunup, elçiliklerine telgraflar yollayıp tarafsız bir bölgenin kurulmasını istediler. Ancak bu telgraflar cevapsız kaldı.

Bulgarlar Altınalmazsı değirmenini hedef aldıklarından değirmene çok yakın bulunan benim evim de çok tehlikeli bir durumda bulunmakta. Gece, endişe ve sürekli top sesleri uyukuy imkânsız kılmakta ve gündüz hiçbir şey yapılmadığı halde insan kendini tamamiyle güçsüz hissetmekte.

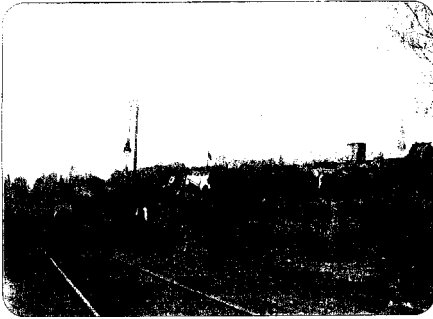
Her ne pahasına olursa olsun Karaağaç'ı terk etmeye karar verip şehirde bir barınak aramaya başlıyorum, ancak bütün odaları dolu olan hanlarda herhangi bir barınak bulmak imkânsız.

Şehirde güvenliğin pek şüpheli olduğu bir devirde inşa edilmiş olan hanları kalın duvarları, ağır kapıları, kubbeli tavanları, demir parmaklıklara örülü pencereleriyle bir muhasaraya dayanabilecek gerçek birer kale görünümünü arz etmekte. Halen oturulabilir durumda olan her iki handa, birbirlerine bakan yüzlerce hücre, taban seviyesinde kare bir avlunun etrafında sıralanmış ve gün ışığını sadece kalın duvarda açılmış pencerelerden almaktalar. Olağan zamanlarda bu hücreler komisyoncular ve tefeciler tarafından yazıhane olarak kullanılmakta. Üst kat eşya deposu olarak kullanılmakta. Eski bir âdet gereğince akşamları gün batımında kapıları kapanan bu hanlar kapılarını ertesi gün, gün ağarınca açmaktalar. Gece uyumayan nöbetçiler hiçbir mazereti kabul etmeyip orada yazıhaneleri olan tüccarların bile gece hana girmelerine izin vermezler.

Dolayısıyla buraya sığınmış olan dört yüz civarındaki aile bu hanlara

Şükrü Paşa.

Osmanlı Ordusu'nda taşma işlerinde kullanılan hayvanların (Mekâre) Edirne'ye sevkiyatı.

şimdiye kadar hiç tanımadıkları bir görünüm ve hareketlilik verdiler. Belli bir rahatlığa alışmış olan insanlar korkularında dolayı her türlü ısıtıcı, tehlikeli ve rahatsızlığı kabul etmekte. Aynı oda bazen on, on beş hatta yirmi kişiye mutfak, yemek odası ve yatakhane vazifesi görmekte. Handa yaşayanlar soğuk taş üzerine serilmiş şiltelerde yatıklarından, bütün günlerini rutubetli, güneş görmeyen ve sürekli yanan sobaların çok az ısıttığı odalarda geçirdikleri için, bu insanlar arasında nezle ve bronşit çok yaygın durumda.

İşsiz güçsüz bu genç kızlar, kadınlar, delikanlılar, yaşlılar topluluğu için iskambil oyunları en kolay, en uygun, tabir yerindeyse kendi kendini kabul ettirmiş olan eğlence oldu. Bu nedenle iskambil oyunları bütün ihtişamlarıyla serpiliyorlar.

Zar atma, poker, bakara oyunlarının müdavimleri sabahın sekizinden öğleden sonraya, gece yarısına, bazen de ertesi sabaha kadar bir arada oyun oynamaktalar. Kadınlar ve genç kızlar da oyuna alışmış durumdalar ancak büyük miktarda paralarla oynama-

maktalar. Müthiş bir sessizliğin ortasında iskambiller atılmakta, sarı ve beyaz zarlar kimisinin görüntüde ilgisiz gözleri, kimisinin de sürekli titremeleri altında yeşil çuha üzerinde yuvarlanmakta. Bu ilgisizlik maskesine rağmen ateş almış yüzler, parlayan gözler oyun oynayanlarda mevcut olan ağgözlülük hislerini ve muhtelif heyecanları ortaya çıkarmakta. Bu mücadele sırasında talih sizden yana değilse bile onu sizden yana döndürmek için de imkânlar arayıp buluyorsunuz.

Gençliğimizin en iyi kesiminin, cemaatimizi idare edenlerin, zavallı dindaşlarımız lehine faydalı ve etkin bir şekilde kullanabilecekleri zamanlarını bu şekilde ziyan etmelerini görmek gerçekten yürekleri parçalıyor.

Bu kadar acı bir konu üzerinde susmak isterdim ancak ihmalkârlık, bencillik, kalsızlık ve duyarsızlık yardım heyeti içinde gerçekten suç. Fakirlerimiz için ilk beşyüz liralık yardım geldiğinde, sözü dikkate alınabilecek herkes nezdinde, para yerine un dağıtılmasını savunmuşum

ancak faydasız oldu. Hayırseverlerin arasında kendiliğinden ortaya çıkan böyle bir hareket kamu içinde kendini göstermedi. Her biri beşyüz liralık ikinci ve üçüncü yardımlar geldiğinde cemaatimizin nüfuzlu bazı mensuplarında savaş salması olarak el konulmamış önemli miktarda tahıl stokları mevcut olduğundan, zavallı dindaşlarımıza halen ekmek temin etmek mümkündür, ancak hiçbir şey yapılmadı.

Hıristiyan cemaatler ses çıkarmadan haftalar ve aylar boyunca cemaat mensuplarına gıda maddeleri sağlarken Yahudi cemaatini yönetenler menfaat ve aldatmaca uğruna veya un satın alıp dağıtma sıkıntısına girmek için, muhasaranın yakında sona ereceği konusunda ikna edilmeye göz yumdular.

Fakirleri korumak ve yardım faaliyetlerini teşkilâtlandırmak için bütün hayır cemiyetlerini kendisine çağırarak ve onları yüreklendirmekle görevli olan başhaham bütün bu görevlerini, Jozef Barisak'ın kendisini tartışmasız reis olarak tayin ettiği bir heyetin yerine getirmesine göz yumdu. Bu heyet de dışarıdan gelmiş olan yardım parasını dağıtmakla yetindi. Acaba namuslu bir şekilde dağıttı mı?

Burjuvazi tarafından desteklenen, nüfuzlu insanların gururlarını okşamayı bilen, resmî makamlar nezdinde temayüz etmek için fakirlerin gerçek menfaatlerini savunmakla görevli olduğu halde onları feda eden, resmî makamların şahsı için söylediklerini daha sonra epey yüksek bir perdeden etrafına yayyan, zenginlere talih, fakirlere sert davranan ve gerçek bir hayyiyete sahip olmayan bu başhaham, cemaatimizin en nüfuzlu kişilerinden birisinin, onu methetme niyetine söylemiş olduğu, "o hayran olunabilecek bir komedyeni" sözle-

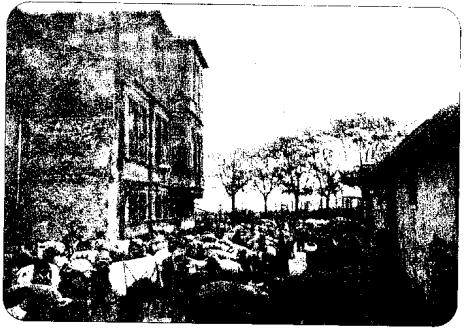
riyle mükemmel bir şekilde tasvir edildi.

Halbuki cemaatimiz için ortamın eritici etkisine karşı cemaatin mücadelesine yardım edecek yrekli birisi lazımdı. Alyans'ın gayretlerine rağmen henüz tam olarak aydınlanamamış olan cemaati bu derin kriz anında gerçekten üstün bir kişinin yönlendirmesi, bizdeki cömert duyguları uyandırması ve onları yönlendirmesi lazımdı.

Yakın bir tarihte sahneye konulmuş olan *Üçüncü Selim* adlı bir piyeste inkılaplar yapan Sultan, iftiralara ve alçaklıklara karşı yürüttüğü sessiz mücadelede Bizans'ı azaltmakta ve itinaf edilememiş ihtirasların kurbanı olmuş olan bütün Yunan imparatorlarının, bütün cömert sultanların hesabını sormakta.

Kafadan, kollara ve bacaklara, hükümetten orduya, başkentten diğer şehirlere yayılan ve Türklerin mağlup olmuş olmalarının ana nedeni olan bu kötü ve zararlı atmosferden Edirne Yahudileri maalesef kendilerini sıyrınamadılar. İnsan, hâkim fizikleti vataneverlik olmayan bir hükümete, kötü eğitilmiş ve ikmal kaynakları iyi olmayan bir orduya, eğitilmemiş ve ülkü açısından hasımlarına göre daha düşük seviyede olan subaylara sahip Edirne ve Türkiye'nin, hangi mucizeyle hâlen ayakta durabildiklerini kendi kendine soruyor.

Gümülcine'de seferberlik sırasında üçbin askerli bir alayın komutanı bütün askerler silah altına alınmaya kadar alayının başına geçmeyi reddetti, savaş son hızla devam ettiği sırada subaylar fahişeleri çadırlarına sokmaktalar. Ateşkes sırasında muzafer düşman fethettiği ülkelerle yollar inşa ederken, Edirne komutanı, subayları sefahat yerlerinden uzak tut-

Edirne'ye doğru yapılan sivri serkiyan.

mak için, düşmanın her türlü sürprizlerine karşı hazır olunmaya davet eden günlük emirler yayımlanmakta.

Muhasaranın muhtemel olduğunun bilincinde olmasına rağmen askeri vazanın subayları, kâfi miktarda yüklü bahşış almamalarından ötürü, Dedeğaç'ta hazır bulunan tuz, şeker ve petrol stoklarının tüccarların tarafından ithal edilmelerine izin vermediler.

Değirmen sahipleri resmî makamların menfaat işbirliğiyle normal fiyatın biraz üstünde satın almakta oldukları unu fahiş fiyatlara satmaktan geri kalmadılar. Dahası satıcıya yirmi franga mal olmuş unun çuvalına üç, dört ve beş lira ödememize rağmen, jandarmaların değirmenlerin kapılarında nöbet tutmalarından dolayı bu satış sözde gayri kanunî olduğu için, satıcıya minnet gösterilerinde bulunmamız da gerekiyor.

Daha da iyisi, parası olmadığından ekmeğin temin etmeye imkânı olmayan, her şeyin günah keçisi fakir millet, ıpıracık ve hint dârisından imal edilmiş ve iyi ekmeğin üç misline

satılan siyah ve kötü kalite ekmeğin temin edebilmek için gününün yarısını fırında geçirmek zorunda.

Fakirler açlıktan ölürlerken karneye bağlanmış ekmeğin bile çoğu zaman bulunmadığı bir ortamda yüksek mevkilerdeki insanlar yemeklerin son derece bol olduğu ziyafetlerde bir araya geliyorlar ve yemeklerin bolluğundan dolayı ne yiyecekleri konusunda seçim yapmak zorunda kalıyorlar. Dahası bir kibar memurun yüksek cemiyete mensup bir hanıma ayak banyosu yapabilmesi için üç kilo tuz ikram ettiği de örnek olarak bahsedilmekte.

12 Şubat 1913

Avusturya konsolosu Masyö Hertsfeld'in hayırhahlığı sayesinde Lourdes'lu Azize Mari'ye adanmış Agras rahibelerinin manastırını yöneten yüksek rahibe, o güne kadar aradığımız misafirperverliği gösteriyor.

Enerjik, çalışkan ve en üst düzeyde ticari melekelerle sahip olan bu din

kadını birkaç yıl içinde çehrin en iyi mevkilerinden birinde geniş arazilere sahip olmayı ve muhtemem bir bina inşa etmeyi başardı. Mükemmel bir şekilde, en değişik kabiliyetlere sahip olan bu kadın planları çizim ve inşaatı, tabir yerindeyse, taş taş yapılar ederek üç katlı bu muazzam binanın dikkatli mimarı oldu. Malzemeleri kendisi seçti, yapılacak tezyimatı gösterdi, marangozları ve doğramacıları yönetti. Gene manastırın muhtemem küçük kilisesinde bulunan yirmi kadar tabloyu da ya kendisi yaptı veya taslaklarını çizdi.

Mermilere karşı barınacak bir yer sunabilen tek mekân mahzenler ve birinci kat olduğundan şu anda sadece oralarda insan bulunuyor. Normal zamanda sınıf olarak kullanılan ve biz

gelmeden önce dört ailenin yerleşmiş olduğu geniş bir odada yaşıyoruz.

Daha önceleri rahibelerin sessiz bir şekilde gölge gibi kaydıkları koridorlarda genç kızlar ve genç erkekler neşeli, kahkahaları, flörtleri ve entrikaları yerleştiler. Levantenler, Yahudiler, Rumlar, Ermeniler, Avrupalılar ve hatta Türklerden oluşmuş karışık ve birbirleriyle uyumsuz kişilerden meydana gelmiş bu dünyada nefretler doğuyor ve dostluklar kuruyor.

Ana rahibenin yüz elli mülteciye rağmen, evde bir manastır sükûnetine ve alışkanlıklarını korumaya çalıştığı görülmekte. Talimat sert. Saat dokuzda herkes evine dönmüş olmalı zira rahibeler bu saatte uyumaktadırlar. Ertesi gün çalışabilme ve sade

hayatlarını sürdürebilmek için istirahtat muhtaçlar. İş ağırdır. Mutfağ, temizlik, bahçeye meşgul olmak, hayvanları beslemek, ekmeç imal etmek gibi faaliyetler manastırda kalan yirmi beş rahibeyi meşgul etmekte. On beş kadar rahibe de usanmak bilmeyen bir fedakârlıkla hastahanelerdeki yaralıları tedavi etmekte.

Misyonunu hiçbir zaman unutmayan ana rahibe, tövbe etmemeye kararlı birisinin kumarda para kazanmasından istifade ederek onu her pazar günü kilisedeki ayine getirmeyi biliyor. Rahibeleri kastederek, latife olarak, bu kadar genç ve güzel kızları dünyadan çekmenin ne kadar yazık olduğunu söyleyen adamdan da rövanşını almıyor.

(devam edecek)

NOTLAR

- 1 Edirne muhasarası sırasında Ertuğrul alından defnetmiş Söğüt askerlerinden müteakik onbinlik nisancı taburunda bulunan Cevat Rifat Atilhan muhasarada yaşadığı gıda maddeleri sıkıntısının Yahudilerden kaynaklandığını şu yazısında dile getirdi: "Bir tulum tuz, on gram şeker bulamaz meta oldu. Edirne'nin bütün gıda maddeleri, bütün tuz ve şekeri bir anda Yahudiler tarafından toplanmıştı. Yani İsrail'in görünmez kralı hançeri, Edirne müdafaaını akladandı vurdu ve bu yüzden 70.000 asker ve 100.000 sivil halk, altı ay mahrumiyet ve sefalet içinde klandı ve nihayet kale, adriktan düştü." (Cevat Rifat Atilhan, "Nasil Yahudi ve Mason düşmanı oldum?", **Büyük Doğu**, S. 22, 18 Ağustos 1950, s. 12, 16). "Edirne şanlı bir müdafaya girmişti. Kahraman Türk Kayıpa sırtlarında Kıyık siperlerine peknelmiş. Böyle müşkül bir günde Yahudi ilk iş olarak mevki müstahkemini can demansa, laşesine sıkastı yaptı. Sehidleri seker ve tuz Yahudi ellerinde toplandı. Tuz guvaları kuyulara atıldı ve muslukları halka fincana satıldı." ("Yahudiler isminizle de kolumuzmayız", **Milli İnkilâp**, 1 Temmuz 1934, S. 5, s. 6). Ancak Atilhan'ın Yahudilerle karşı beslediği şiddetli hasmane duygularu nedeniyle bu gözlemlere ihtiyatla yaklaşmak gerekir.
- 2 Mehmet Şukri Paşa (Erzurum 1858 - İstanbul 1916) Harbiye'yi topçu subayı olarak bildirdikten sonra (1880) öğrenimini Almanya'da tamamladı. Türkiye'ye döndüğünde Mühendishane-ı Edirne'de Almanca, topçuluk ve matematik dersleri verdi. Miralay rütbesiyle padişah hasiyetçisi getirildi. Miralaya olarak Tuna orduyu topçu komutanlığına atandı (1894) Balkan savaşı sırasında birinci ferik olarak Edirne müstahkemini mevki komutanlığına getirildi. Şehri, Bulgar-Sırp birleşik ordusuna karşı 155

gün boyunca savundu. Sonunda açlık, yokluk ve hastalık yüzünden Edirne ile birlikte teslim olmak zorunda kaldı. Edirne'ye gelen Bulgar kralı Ferdinand, teslim ettiği kilimci ona askeri törenle geri verdi. Londra Antlaşması üzerine serbest bırakılan ve yüz gün esir kaldıktan sonra İstanbul'a dönen Şukri Paşa İttihat ve Terakki Cemiyeti yöneticileri tarafından emekli edildi. Öldükten sonra değer antlaşlı ve büyük bir askerî Merkezeferdi Mezarlığı'na gömüldü. (**Büyük Larousse**, Gelişim Yayınları, İstanbul, C. 18 s. 11111)

3 Nâzım Paşa (İstanbul ? - 1913) İkinci Meşrutiyet sırasında Edirne'de İkinci Ordu Komutanlığı, ardından Kâmil Paşa hükümetinde Harbiye nazırlığı yaptı. Ancak bu atama nedeniyle hükümetin Meclis tarafından değiştirilmesi üzerine Bağdat'a vali olarak gönderildi. Balkan Savaşı sırasında ikinci kere Harbiye Nazirliğine getirildi. Balkan Savaşı bozgununda İttihat ve Terakki Cemiyeti yöneticileri kendisini sorumlu tuttular. Sadrazam Enver Paşa'ya istifaya zorlamak amacıyla Enver Paşa ile Talat Paşa'nın düzenledikleri Babıâli başkını sırasında Yakup Cemil tarafından tabanca ateşi öldürüldü. (**Büyük Larousse**, Gelişim Yayınları, İstanbul, C. 14, s. 8567)

4 Kıbrısli Mehmet Kâmil Paşa (Lefkoşa 1832 - Larnaka 1913) Mısır'daki harp okutandan mezun oldu. Çeşitli yerlerde komutanarlık yaptı. Salt Paşa'nın azli üzerine 1885 yılında sadrazamlığa getirildi. 1891 yılında herhangi bir neden gösterilmeden bu görevden azaltıldı. 2 Ekim 1895 tarihinde yeniden sadrazam oldu ancak ikinci Abdülhamit'ten Babıâli'ye eşki yetkililerle geri verilmesini istemesine üzerine tekrar azletildi. 1908 yılında ikinci Meşrutiyet'in ilânından sonra tekrar sadrazamlığa getirildi.

Birinci Balkan Savaşı sırasında 1912 yılında

dördüncü kez sadrazamlığa getirildi. Bir yandan barış görüşmelerinde bulunurken, bir yandan da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı baskıyı artırdı. İttihatçıların gerçekleştirdikleri hükümet darbesi sonucunda 1913 yılında tekrar zorla istifa ettirildi. (**Büyük Larousse**, Gelişim Yayınları, İstanbul, C. 10, s. 6260)

5 İttihat ve Terakki Cemiyeti 23 Ocak 1913 tarihinde bir hükümet darbesi yaptı. Kâmil Paşa kabinesi yerine Mahmut Şevket Paşa kabinesi iş başına geldi. Baş şartları kabul edilmedi. (**T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları Konferans Serisi**, Konferans Broşürü, Atatürkçülükün Öğretisi - Balkan Savaşları (1912-1913) - 1967 Arap-İsrail Savaşı - 1973 Arap-İsrail Savaşı, Ankara 1975, s. 36)

6 İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hükümet darbesinden ve barış şartlarını red etmesinden sonra Bulgarlar 3 Şubat 1913 günü tekrar savaşa başladılar. İki Sırp tümeni ile desteklenmiş bir ordu ile Edirne kalesine tekrar taarruz ettiler. (**T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları Konferans Serisi**, Konferans Broşürü, Atatürkçülükün Öğretisi - Balkan Savaşları (1912-1913) - 1967 Arap-İsrail Savaşı - 1973 Arap-İsrail Savaşı, Ankara 1975, s. 36)

7 Dönmeler 17. yüzyüde İzmirli sözde mesih Sabıhatı Sev'nin Sultan'ın kendisinden mesihliği ispat etmesi veya itidat etmesi seymiyeli besbeşa bırakması üzerine itidat ettiği ancak gizlenen gizliye Yahudilikini sürdürdü. Onun itidat etmesini taibiken tüm mürteli de itidat ettiler ancak gizlenen gizliye Yahudilikleri sürdürdüler ve Dönme olarak adlandırıldılar. Sabıhatı Sev'i hareketi olanaklı yekün bir inceleme için bkz. Gerschom Scholem, **Sabbatai Şevi The Mystical Messiah** Princeton University Press, Princeton 1989.